

# Anna Alsztyński

---

## Да жанрава-стылявых асаблівасцей рамана Янкі Брыля Птушкі і гнёзды

---

Acta Neophilologica 17/1, 87-93

---

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**Anna Alsztyniuk**

Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej  
Uniwersytet w Białymstoku

## ДА ЖАНРАВА-СТЫЛЯВЫХ АСАБЛІВАСЦЕЙ РАМАНА ЯНКІ БРЫЛЯ *ПТУШКІ І ГНЁЗДЫ*

**Key words:** novel, lyricism, autobiography, hero, patriotism

Вырашальным этапам на творчым шляху Янкi Брыля назвала Вольга Нікіфарава працу над раманам *Птушкі і гнёзды* (1964). Даследчыца мела на ўвазе: “падагульненне ўсяго папярэдняга вопыту, перамога над буйной апавядальнай формай, наватарская распрацоўка жанравай разнавіднасці лірычнага рамана, увядзенне ў актыўны літаратурны ўжытак мініяцюры і нататкі” [Нікіфарава 2013, 140–141]. Відавочна, шматгадовая праца Янкi Брыля над адзіным дагэтуль у беларускай літаратуры лірычным раманам *Птушкі і гнёзды* адыграла значную ролю ў далейшым творчым развіцці гэтага выдатнага беларускага пісьменніка.

Янка Брыль вярнуўся да матэрыялу напісаных раней аповесцей *Сонца праз хмары* (1942–43) і *Жывое і гніль* (1943), відавочна, вырашыўшы, што толькі “раман, – па словах Паўла Дзюбайлы, – здольны адлюстраваць рэчаіснасць, жыццё герояў у руху, бесперапынных зменах і развіцці, чаго пазбаўлена апавяданне і ў чым абмежавана аповесць” [Дзюбайла 1971, 378]. Пасля выдання рамана пісьменніку трэба было вызначыць далейшы творчы шлях, адказаць на пытанне: “стане ён раманістам ці вернецца да даўно знаёмых жанраў апавядання і аповесці” [Нікіфарава 2001, 511]. Лірычнае мысленне Я. Брыля наклала моцны адбітак на стыль і жанравую структуру *Птушак і гнёздаў* і пісьменнік аддаў перавагу лірычнаму, звярнуўся да мікражанру, у якім “найважнейшае – сам аўтар: як ён бачыць тое, пра што гаворыць” [Брыль 1993, III, 276].

Праўда, зварот да жанру мініяцюры, да лірычнай прозы не быў выпадковым, бо схільнасць да лірычнага праявілася ў творчасці Я. Брыля яшчэ ў 1938 годзе: першымі яго творчымі вопытамі былі менавіта вершы, надрукаваныя ў часопісе “Шлях моладзі”, але амаль адразу ён аддаў перавагу лірычнай прозе, робячы занатоўкі ў раннім юнацтве і нават у лагеры для ваеннапалонных. Аднак сацыяльна-палітычны клімат, што ўсталяваўся ў краіне ў пасляваенны час, зусім не спрыяў працы над

лірычнай прозай. Відаць, творы аўтабіяграфічнага, лірычнага характару пісаліся, але толькі для “шуфляды”. Умовы апошніх сталінскіх гадоў змусілі і самога Янку Брыля знішчыць некаторыя рукапісы. Ды хоць “адліга”, звязаная з развянчаннем эпохі культуры асобы ў другой палове 50-х гадоў, так і не выспела ў “вясну”, але беларуская літаратура набыла новае дыханне. Пасля выхаду *Птушак і гнёздаў* у часопісе “Маладосць” была надрукавана першая падборка лірычных запісаў Янкі Брыля – *Рамонкавы россып*. Прыхільныя водгукі чытачоў і сяброў канчаткова пераканалі пісьменніка ў тым, што ён павінен працаваць у жанры, які найбольш яму адпавядае і найвыразней раскрывае яго ўнутраны свет і талент.

Ужо ў самой назве рамана выяўлена асноўная думка Янкі Брыля, якая “вызначае яго філасофскі план і лірычны настрой” [Андраюк 1999, 12]. Назвы асобных частак рамана “Сцюдзёны вырай” і “Гнёзды за дымам” выразна карэспандуюць з агульнай. Асноўны сімвалічны лейтматыў рамана – птушка, якая ляціць да роднага гнязда, прасякае ўвесь твор. Галоўны герой рамана Алесь Руневіч імкнецца выбавіцца з палону і як тая птушка вярнуцца дадому. Я. Брыль найчасцей гаворыць не проста пра ўцёкі з канцлагера ў Германію на Радзіму, а метафарычна – пра вяртанне птушкі да гнязда. Сімвалічнай з’яўляецца, безумоўна, і сцэна, вяртання з выраю дзікіх гусей, якой пачынае пісьменнік эпілог “Ноч на прадвесні”:

Сутуняецца.

Дзікія гусі зноў праляцелі нізка над лесам. Нібы ўцякаючы ці даганяючы, – так яны гегаюць на ляту і спяшаюцца...

Будзе вясна.

Хоць адвечорак у пушчы яшчэ ўсё як быццам зімовы. З рэшткамі хлюпкага, вадзяністага снегу. З нізкім, нудна панурым небам... [Брыль 1968, III, 347]

У пралогу рамана пісьменнік прызнаецца, што ў аснову *Птушак і гнёздаў* леглі факты з яго біяграфіі, але адначасова адзначае: “А ўсё ж яна – “не аўтабіяграфія, а – біяграфія адной душы”, расказ пра яшчэ адзін шлях да святла, пра яшчэ адно месца ў страі яго абаронцаў” [Брыль 1968, III, 6]. Нават падзагаловак рамана (“Кніга адной маладосці”) засяроджвае ўвагу чытачоў і крытыкаў на асаблівасцях задумы аўтара – расказаць пра лёс аднаго героя, яго пошукі свайго месца ў барацьбе з фашызмам. Галоўны герой *Птушак і гнёздаў* – гэта, безумоўна, своеасаблівы тып лірычнага героя, які прэзентуе лёс не толькі Я. Брыля, але і ўсяго яго пакалення. Праз індывідуальны вопыт Алеся Руневіча пісьменнік “змож па-новаму, у гісторыка-філасофскім плане асэнсаваць сацыяльны, маральны і эмацыянальны вопыт цэлага пакалення заходнебеларускай моладзі” [Дзюбайла 1971, 317].

Як вядома, характэрная рыса лірычнага рамана – прысутнасць у ім аднаго цэнтра, а менавіта аднаго героя, якім у *Птушках і гнёздах* з’яўляецца Алесь Руневіч, малады хлопец з заходнебеларускай вёскі, прызваны ў польскую армію ў 1939 годзе. На асаблівую аўтарскую прысутнасць у творы звяртае ўвагу В. Нікіфарова, адзначаючы, што аўтар “становіцца нябачным апавядальнікам, які выяўляе сябе толькі ў тоне, настроі, стылі – то натхнёна-ўзнёслым, то іранічным” [Нікіфарова 2001, 506].

Алесь Руневіч прымае ўдзел у шматлікіх падзеях: баях, уцёках з палону, бунце ў нямецкім маёнтку, трапляе ў штрафную каманду, турму, вяртаецца на Радзіму, дзе ўступае ў партызанскі атрад. Аднак у адпаведнасці з законамі лірычнага жанру для Я. Брыля вызначальнымі з’яўляюцца не самі падзеі, а іх эмацыянальны след, уражанні ад іх і пісьменнік засяроджваецца на прыгодах душы [Калеснік 1990, 203] героя, які, як відаць ужо з першых старонак рамана, вылучаецца сярод натоўпу:

Калі б знізу заглянуць пад гэтыя насупленыя бровы над зямлёй – убачыў бы ў ва-  
чах, вядома, і нянавісьць, рознай сілы і адкрытасці, і стому, у залежнасці ад узросту  
таксама розную: каму не на карысьць, а каму дык і проста не на жыццё.

Найменш заўважыў бы страху, – прывычка.

А вось смяшынкамі свецяць адны толькі вочы.

Усміхаецца правафлаговы.

І відно гэта толькі, бадай, яму аднаму.

Схіліўшы долу светлачубую галаву, на якой нейкім чудам, толькі па ўласнай ахво-  
це, трымаецца пілотка, хлопец успамінае [Брыль 1968, III, 7–8].

Вобраз галоўнага героя паступова раскрываецца ва ўсёй яго складанасці і не-  
паўторнасці. Адарваны ад роднага, апынуўшыся ў непрязных абставінах, Алесь  
Руневіч стараецца застацца самім сабою: любёным у кнігі, свет прыроды. Ён ма-  
рыць аб тым, каб некалі яго літаратурныя спробы пабачылі дзённае святло. Аднак  
хлопец “толькі яшчэ ўсё “багацее”, “набіраецца”. Хоць як жа цягне яго... Не, не да  
вершаў, да прозы. Суровай, радаснай, дужай, трывожнай – як само жыццё...” [Брыль  
1968, III, 364]. Вельмі важнае месца ў яго жыцці з ранніх гадоў займае літаратура.  
Ён захапляўся творамі Аляксандра Пушкіна, Міхаіла Лермантава, Максіма Горкага,  
Мікалая Гоголя, Антона Чэхава, Фёдара Дастаеўскага, Адама Міцкевіча, Генрыха  
Сянкевіча. Аднак, у значнай ступені, менавіта ідэі Льва Талстога выратавалі га-  
лоўнага героя *Птушак і гнёздаў* Алеся Руневіча і самога Янку Брыля ад сляпой  
нянавісці да немцаў, бо Я. Брыль вырашыў “не дазволіць да такой банальнасці,  
што вось ён, мой Алесь Руневіч, паблытаўся трохі ў талстоўстве і стаў, як усе,  
савецкім чалавекам” [Брыль 1993, III, 255]. Рашэнне не прымаць ідэалогій, якія ад-  
кідалі талстоўства, выцякала, відавочна, не толькі з асабістых перакананняў аўтара  
ў актуальнасці ідэі новага гуманізму, але і вестак, што прыходзілі з Радзімы. Чытач  
становіцца сведкам унутранай барацьбы Алеся Руневіча, які хоча верыць у чудоў-  
нае жыццё ў Савецкай Беларусі і адначасова лічыць сябе нявартым таго жыцця:

Як зразумець усё гэта? Як спалучыць з чудоўным вобразам Радзімы?.. Вось жа  
і Толя мой, шчыры і не дурны, піша пра шчасце быць там. Не проста *дома*, а імен-  
на там – “на чудоўнай савецкай Радзіме”... І я хачу толькі туды... І мне вось ра-  
дасна цяпер, што я ўжо блізка да шчасця – да волі, мне вось і брыдка, да горычы  
брыдка, нават страшна, што ў думках я не такі.. ну, не зусім такі, хто там трэба...  
[Брыль 1968, III, 274]

Я. Брыль паказвае, як паступова з духоўным ростам Алеся Руневіча дзіцячае разуменне паняцця Радзіма пачынае набываць для яго новае значэнне, глыбокі сэнс. Беларус ужо не толькі тужыць па роднай старонцы, але і пачынае клапаціцца пра яе лёс. Вось Алесь Руневіч трапляе ў кіно, глядзіць “Усходнюю хроніку” – пра баі на Беласточчыне:

Па родным блакіце паўзлі белыя воблакі з папялястымі донцамі, а пад імі сіва-зялёнай сталлю хваляваліся жытнія нівы... Так ён іх бачыў, Алесь, хоць хроніка была некаляровая. (...)

Гараць нявінныя хаты. Галосыць маткі, плача дзетвара. Гіне праца і хлеб...

А ў рэдкім сасонніку, каля пакінутых ці перавернутых гармат, ляжаць... валяюцца трупамі хлопцы і дзядзькі, уткнуўшыся хто тварам, хто астрыжанай патыліцай у стапаную, глыбокую, квяцістую траву...

[Брыль 1968, III, 296–297]

Жахлівыя карціны праходзілі перад Алесем-салдатам неаднойчы ў час ваеннай завірухі. Аднак кадры з экрана ўспрымаюцца ім глыбей, больш балюча, бо ён бачыць вайну амаль што ў сваёй вёсцы. Нават са здзіўленнем Алесь Руневіч усведамляе: “Свецце мой ясны! Гэта ж выходзіць так: калі чужога б’юць, далёкага, дык можна гаварыць пра аперацыі; калі ж на карце родныя назвы – за гэтым словам ужо не стратэгія, а чалавечая, родная кроў!.. Забойства пад рогат, песню и свист” [Брыль 1968, III, 296].

На працягу дзвюх частак рамана і эпілога пісьменнік збліжае падзеі, што адбываюцца ў розных часе і прасторы, у якіх адпаведна разгортаецца вобраз Алеся Руневіча. Характар героя, як заўважыў П. Дзюбайла, раскрываецца ў “асацыятыўным патоку, у якім зліліся мінулае, сучаснае і будучае” [Дзюбайла 1971, 419]. Якраз лірычнай прозе ўласціва адсутнасць строгай лагічна-храналагічнай паслядоўнасці. Я. Брыль распавядае пра жыццё маладога беларуса ў палоне і падае яго ўспаміны пра сям’ю, родную вёску, дзяцінства, парог сталасці. “Як і належыць лірычнаму герою, сваім светам Руневіч лічыць не прымусова навязанае яму акаляючае асяроддзе, а ўсё тое, што засталася ў памяці, стала вопытам, духоўным набыткам” [Нікіфарова 2001, 507]. Пачутае і пабачанае можа стаць імпульсам, які выклікае неабходнасць перажыць некаторыя факты ранейшага, перадваеннага жыцця. Вось закончыўся канцэрт, але беларус ўсё яшчэ чуе песню “Паломы” “і кажа той песні душою, без слоў:

“Не, ты не кліч мяне да тых халодных і тужлівых хваль, дзе дні і ночы бушавала агнём і жалезам нянавісць, дзе толькі чудам мяне абміналі асколкі і кулі, дзе без пары абарваліся шчасце, свабода і маладосць!

Вядзі цяпер да сонечных, да непаўторна радасных, што калыханкай шумелі мне ў самым пачатку!...” [Брыль 1968, III, 33]

Словы песні пераносяць палоннага ў “шчодро напоены святлом, далёкі і блізкі, нібыта ў радасным сне, вялікі чарнаморскі горад” [Брыль 1968, III, 33] і ён адбывае “падарожжа ў найлепшае”. Перад вачыма ўзнікаюць дарагія сэрцу малюнкi, якія

сонечнымі промямі дасягаюць жыццё ў зняволенні, узмацняюць дух, падтрымліваюць палоннага, які не чакае пасіўна вызвалення, але плануе ўцёкі. Такім чынам, “прошлое выступае на передний план не как развлечение, отвлечение или простое воспоминание. Оно активно работает на настоящее, формирует будущее” [Тваранович 1986, 61].

Хуткі, часам нечаканы пераход ад аднаго ўспаміну да другога, нібыта незавершанае пэўных думак Алеся Руневіча ўласцівыя “плыні свядомасці”. Выкарыстоўваючы прыём “плыні свядомасці”, Янка Брыль прасочвае пачуцці, рэфлексіі, настрой свайго героя, высвятляе тыя моманты, якія фарміравалі яго характар. Брылёўскі лірызм грунтуецца “на інтэрпрэтацыі з’яў рэчаіснасці, падзей, сцэн з жыцця цераз прапусканне іх праз яго свядомасць, афарбоўваючы гэтую рэчаіснасць эмоцыямі героя, які ў многім тоесны аўтару” [Казлоўскі 2006, 64–65]. Сам пісьменнік знаёміць чытача толькі з немцамі Шмітке і Груберам (пачатак часткі “Гнёзды за дымам”), астатнія героі падаюцца праз успрыманне Алеся Руневіча. Адносіны Алеся Руневіча да герояў выяўляюцца ў яго думках, радзей – паводзінах:

Першае месца займаў у яго думках Крушына. Нешта блізкае было ўжо нават у тым, што ён і імя, і гадамі напамінаў Алесю брата Сяргея (...)

Печку Алесь недалюбліваў за саладжавасць усмешчкі і лясканне абцасамі, хоць гэта вельмі тут прыдалося. Асабліва нямілы ён стаў пасля таго, калі не вытрываў усё-такі і брахнуў Бязменавай кампаніі, што і “Руневіч таксама паэт”. (...)

Трайны Марцін трохкі не падабаўся Алесю па-свойму. Заданне сваё, улашчыць Бязмена, вусач выконваў так старанна, што проста, відаць, упадабаў тыя выпівачкі, прывык да іх. Алесь наогул не ведаў яшчэ гарэлкі, нават на смак, і п’яныя былі для яго не столькі пацешныя, колькі агідныя, вартыя жалю [Брыль 1968, III, 218–219].

У час вымушанага блукання па чужыне галоўны герой рамана індывідуальна пералалямляе ў сваім уяўленні характары людзей і імкнецца зразумець іх паводзіны, заўсёды спрабуе зазірнуць ў глыбіню душы, зразумець кожнага напатканага чалавека. Яшчэ ў маентку Алесь Руневіч знаёміцца са старым батраком Ракавым – немцам, у якім палонны бачыць героя з аднаго прачытанага ім некалі апавядання:

Там нейкі дзядзька, як заўсёды стомлены, размарыўся ў царкве дрымотай і заснуў у зацішным кутку. (...) І пачалася ў іх (*дзядзькі і Бога – А. А.*) размова пра жыццё – і пра часовае, на грэшнай зямлі, і пра вечнае, на небясі. Абараняючыся ад праведных боскіх папрокаў, мужычок узмаліўся:

“Пане божа, то ж колькі бунту ў маёй душы, столькі і пуду ў нагах!..”

Такое вельмі пасавала і да гера Ракава.

Бунт у ягонай душы быў [Брыль 1968, III, 93].

Алесь Руневіч добра разумее, што выказваемыя тайком жарты пра Гітлера, ці спачуванні ахвярам вайны з’яўляюцца своеасаблівым спосабам змагання старога немца з фашызмам. Аднак не толькі антыфашысцкі падыход, але, найперш, працавітасць Ракава, яго здольнасць па-дзіцячы ўспрымаць прыгажосць навакольнага свету, збліжаюць палоннага з немцам.

Адносіны да прыроды – адзін з важных кампанентаў лірычнага светабачання Янкі Брыля, які не адзін раз падкрэсліваў, што дзіцячае эмацыйнае ўспрыманне наваколля ў душы адбываецца назаўсёды. Усёй творчасці пісьменніка і, зразумела, *Птушкам і гнёздам* уласціва жывое і глыбокае праніканне ў беларускі пейзаж. Вось яго героя агортваюць успаміны, у якіх паўстае сад:

...Вакол хаты быў сад. Пад каравымі стваламі разгалістых яблынь і высокіх груш, паабгрызаных у вайну казацкімі коньмі і прысмаленых ды прысушаных палявымі кукнямі, густы малінік змяшаўся з куслівай крапівой і вялізнымі лапухамі. Потым, улетку, з яблынь і груш ападала туды сакавітая спеласць. Сама ападала або Толя яе атрасаў. І трэба было, каб не апякаць рук ды ног, браць кіёк, расхінаць крапіву, а тады ўжо прыступаць яе нагой – падэшва, нябось, не баіцца! – і паднімаць свае яблыка або грушу. (...)

Бо хоць там пяэцца – маліны такія салодкія!.. Толькі паложыш яе як цукерку, як духмяна-шурпаты пухір, на язык, толькі прыціснеш трохі – смаката! А то дык кажуць яшчэ сма-ка-тэй-на!.. [Брыль 1968, III, 37–38]

Лірычнай прыродай таленту Я. Брыля абумоўлены выбар характару галоўнага героя, які, безумоўна, з’яўляецца *porte-parole* пісьменніка, надзвычай чулага і ўражлівага на прыгажосць свету. Палонны глядзіць на прыроду праз прызму роднай старонкі, што ўзмацняе яго тугу за Радзімай:

Сонца садзіцца цяпер над чужымі прасторами. І тут спакойна, велічна, абяцаючы шчасце спачыну па працы, чароўную цішыню...

“Не, не тое ўсё гэта, – у думках гаворыць Алесь.– Няма тут чагосьці найбольш істотнага. Для чаго ты і знойдзеш патрэбнае слова, а то і не знойдзеш...”

Лёсе мой жорсткі! Калі ж ты дазволіш мне зноў убачыць першыя мэндлі на ўзгорку за роднаю вёскай, адчуць іржавую духмянасць, сардэчную музыку жніўнай песні?..” [Брыль 1968, III, 109]

Відаць, менавіта ва ўспрыманні навакольнага свету найбольш выразна адлюстроўваюцца пачуцці Алеся Руневіча, які безупынна марыць аб вяртанні ў сваё роднае гняздо над Ціхменню, у Пасынкі. “И эта острая настальгия, – як слушна заўважыла Галіна Тварановіч, – во многом влияет на принципы художественного построения романа” [Тваранович 1986, 63].

“Пі, браток, цішыню” [Брыль 1968, III, 338] – гаворыць Алесь Руневіч Мазальку, калі ўдаецца ім пераступіць мяжу, а потым “у цішыню праваліўся, у невыразны верасавы пах, і земляны, і любы” [Брыль 1968, III, 338]. Некалькі слоў хапіла пісьменніку, каб выказаць ўсё: і палёгку, што, відавочна, нарадзілася ў сэрцы ўцекача, і настрой, выкліканы яго доўгачаканай сустрэчай з роднымі краявідамі.

Істотна, што з’явы прыроды часта адлюстроўваюць унутраны стан Алеся Руневіча. У самым важным і трагічным ў жыцці галоўнага героя моманты ідзе дождж: у дажджлівае надвор’е, напрыклад, памірае бацька Алеся Руневіча, падчас першых уцекаў беларусаў суправаджае дождж, які “мае час, яму куды там спяшацца, яму ўсё роўна, дзе асядаць на зямлю...” [Брыль 1968, III, 136].

Лірызм – вызначальная дамінанта брылёўскай творчасці, дазволіў аўтару *Птушак і гнёздаў* суаднесці свой лёс з лёсам свайго народа і адначасова выказаць найгалоўнае: шчырую любоў да Чалавека, веру ў яго чалавечнасць. У рамане яскрава выявілася лірычная прырода таленту Янкі Брыля, яго асабістая і творчая высакароднасць. Безумоўна, *Птушкам і гнёздам* належыць важнае месца ў беларускай літаратуры.

### Bibliografia:

- Андраюк С., 1999, *Думаючы пра вечнае, бачыць штодзённае* // Брыль Я., *Запаветнае. Выбраныя творы*, Мінск: Беллітфонд, 3–24.
- Брыль Я., 1968, *Збор твораў у чатырох тамах*, Мінск: Беларусь.
- Брыль Я., 1993, *Выбраныя творы ў трох тамах*, Мінск: Мастацкая літаратура.
- Дзюбайла П.К., 1971, *Раман і апавесць на сучасным этапе* // *Беларуская савецкая проза. Раман і апавесць*, рэд. Барысенка В.В., Дзюбайла П.К., Мінск: Навука і тэхніка, 278–430.
- Казлоўскі Р.К., 2006, *Празаічная мініяцюра ў беларускай літаратуры*, Гродна: ГрДУ.
- Калеснік У., 1990, *Янка Брыль. Нарыс жыцця і творчасці*, Мінск: Народная асвета.
- Нікіфарава В.Б., 2001, *Янка Брыль // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя ў чатырох тамах*, т. 3, Мінск: Беларуская навука, 479–520.
- Нікіфарава В.Б., 2013, *Рэальнасць, выдумка, памяць у творчай стратэгіі Янкі Брыля* // *Антропология литературы: методологические аспекты проблемы: сборник научных статей. В 3 ч., ч. 1*, Гродно: ГрГУ, 135–143.
- Тваранович Г., 1986, *Нравственный мир героя. Белорусская и югославская военная проза 60–70-х годов*, Мінск: Наука и техника.

### Summary

#### GENERIC AND STYLISTIC FEATURES IN YANKA BRYL'S NOVEL *PTUSHKI I GNYOZDI*

This article is devoted to the analysis of generic and stylistic features in Yanka Bryl's novel *Ptushki i gnyozdi*. The discussion is focused on the ways the main hero is presented as well as on the role of lyricism in the novel. The hero is in the center of composition that describes his feeling and expresses his thoughts and attitudes.